

УДК 159.9:37.015.3

Надія Харченко,
кандидат психологічних наук,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
Умань, Україна
Тетяна Ємець,
магістрантка,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
Умань, Україна

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ УЧНІВ В КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ Г.С. КОСТЮКА

Постаті Г.С. Костюка присвячено роботи окремих науковців, зокрема його наступників, колег, співробітників Інституту психології, що невдовзі після смерті ученого був названий на його честь. Проблеми, які досліджував Г.С. Костюк, не втратили актуальності до нині, а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних соціальнопсихологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду. Самостворення як властивість особистості найтісніше пов'язана з цілями її життя і діяльності, з її ціннісними орієнтаціями, виступає найважливішим чинником освіти і стабілізації її єдності. Для розв'язання поставлених задач було використано наступний комплекс методів: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз психологічних періоджерел з досліджуваної проблеми, узагальнення та порівняння теоретичних даних, класифікація та систематизація матеріалу; метод психологічної діагностики містив: Методика діагностики самостворення (МДС С.Р. Пантілєєв), методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО, Д.О. Леонтєєв). Результати тестування дозволяють стверджувати, що опитані підлітки характеризуються збалансованістю усіх аспектів самостворення та сенсожиттєвих орієнтацій.

Ключові слова: Г.С. Костюк, самостворення, сенсожиттєві орієнтації, самосвідомість, вікові особливості, психічний розвиток.

Nadia Kharchenko
PhD of Psychological,
Associate Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine
Tetyana Yemets
master's student
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

FEATURES OF SELF-MADE OF THE MASTERS IN THE CONTEXT OF THE SCIENTIFIC HERITAGE G. KOSTYUKA

The papers of G. Kostyuk are devoted to the work of individual scholars, in particular his successors, colleagues, employees of the Institute of Psychology, which was named after him in the name of the scientist shortly after death. Problems studied by G. Kostyuk have not lost relevance to the present day, and his scientific heritage, as close as possible to the understanding of domestic sociopsychological peculiarities of the formation of the individual and the problems of his education, has become a consequence of his unrivaled abilities and life experience. Self-identity as a personality property is closely connected with the goals of its life and activities, with its value orientations, acts as the most important factor in education and the stabilization of its unity. The following set of methods was used to solve the tasks: theoretical: theoretical and methodological analysis of psychological primary sources from the problem under study, generalization and comparison of theoretical data, classification and systematization of the material; The method of psychological diagnostics included: Methodology of diagnostics of self-pacing (MDS S. Pantilyer), the

method "Test of sensible life orientations" (SLO, D. Leontiev). The results of the testing allow to state that the respondents are characterized by a balance of all aspects of self-help and sensory-oriented orientations.

According to the results of empirical research, it was established that teenagers are characterized by an active search for a new affiliate, a desire to have a wide range of friends, among whom they are mostly optimistic and sociable, while in interaction with adults, they are often critical, impulsive and skeptical. In general, surveyed teenagers are mostly self-confident, characterized by a high level of reflectivity, are interested in knowing their inner world and seek to reconcile the ideal and real ideas about themselves. There are statistically significant differences in the expressiveness of some aspects of self-assertion (self-confidence and self-worth) in girls and boys, while statistically significant indicators for types of interpersonal relationships for male and female sampling were not established. Consequently, in the study, the concept of "Self-concept" and "self-consciousness" are identified and used as synonyms. "Self-concept" is considered as a relatively stable set of all representations ("Self-images") of an individual about himself, which is experienced as unique and on the basis of which the interaction with other people is constructed and the attitude towards oneself is formed. This should be taken into account when organizing the study, as well as the views of G.S. Kostyuk on the problem of formation of self-awareness, and hence, self-pacing students.

Key words: G. Kostyuk, self-pacing, sense of life orientation, self-consciousness, age features, mental development.

Вступ. Постаті Г.С. Костюка присвячено роботи окремих науковців, зокрема його наступників, колег, співробітників Інституту психології, що невдовзі після смерті ученого був названий на його честь. Ідеї, висунуті ученим, продовжили розвивати його учні Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Г.М. Дьяконов, З.Г. Кісарчук, В.К. Котирло, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, С.О. Мусатов, В.Г. Панок, Л.М. Проколієнко, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та ін. Визнаним є той факт, що проблеми, які досліджував Г.С. Костюк, не втратили актуальності до нині, а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних соціальнопсихологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду. У цьому контексті чільне місце посідають дослідники історії української психології (В.Т. Куєвда, В.М. Летцев, С.Д. Максименко, В.А. Роменець та ін.), нащадки наукового доробку та учні Г.С. Костюка, які не лише аналізують його творчі нароби у галузі психології, а й застосовують у своїй діяльності постулати ученого у контексті окремих аспектів теорії розвитку особистості – що є неоціненними упродовж десятиліть.

Незважаючи на тривалу історію існування самоствавлення в психології на

сьогодні не існує єдиного підходу щодо визначення феномену самоствавлення. Відсутність чіткої термінології привела до того, що значення використаних термінів більшістю авторів не розрізняються, вони найчастіше вживаються як синоніми: «глобальна самооцінка», «самоповага», «самоприйняття», «емоційно-ціннісне ставлення», «власне самоствавлення», «почуття власної гідності», «самовпевненість», «самозадоволення», «аутосимпатія», «самоцінність», «установка» (Д.М. Узнадзе), «особистісний смисл» (О.М. Леонт'єв), «відношення», «атитюд» (М. Розенберг), «соціальна установка», «почуття» (С.Л. Рубінштейн, Г.С.Костюк) тощо. Самоствавлення як властивість особистості найтісніше пов'язана з цілями її життя і діяльності, з її ціннісними орієнтаціями, виступає найважливішим чинником освіти і стабілізації її єдності (Максименко, 2006). Виступаючи стійкою особистісною рисою, самоствавлення тісно пов'язане з іншими властивостями особистості, особливо з волею. Воно впливає на формування змісту, структури і форми прояву цілої системи психологічних особливостей особистості.

Мета та завдання. Метою статті є проаналізувати особливості самоствавлення учнів в контексті наукової спадщини Г.С. Костюка, завданнями – розкрити внесок Г.С. Костюка у вікову

психологію та охарактеризувати поняття самоставлення з огляду на його теорію.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених задач було використано наступний комплекс методів: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз психологічних першоджерел з досліджуваної проблеми, узагальнення та порівняння теоретичних даних, класифікація та систематизація матеріалу; метод психологічної діагностики містив: Методика діагностики самоставлення (МДС С.Р. Пантілеєв), методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО, Д.О. Леонтєв).

На першому етапі нашого дослідження (гіпотетико-дедуктивному) ми провели вивчення і аналіз стану проблеми: теоретичних концепцій, поглядів, емпіричних і експериментальних даних, накопичених в науці з питань дослідження. На другому, індуктивному етапі визначено контингент дослідження, обгрунтовано вибір методик, оброблено емпіричні дані та надана інтерпретація результатів. Репрезентативну вибірку склали 102 особи.

Оскільки самоставлення під впливом важких життєвих подій може змінитися, а в сучасному суспільстві до проблем соціалізації особистості з хворобою є підвищена увага, то ми вивчали предиктори самоставлення за допомогою методики діагностики самоставлення (МДС С.Р. Пантілеєв) (Столін, 1983). Методика призначена для виявлення структури самоставлення особистості, а також вираженості окремих компонентів самоставлення: закритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самоставлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення. Це стандартизований опитувальник, містить 110 тверджень і

включає 9 шкал. Самоставлення розглядається як уявлення особистості про сенс власного "Я". Самоставлення значною мірою визначається переживанням власної цінності, що виражається в досить широкому діапазоні почуттів: від самоповаги до приниження.

Показником диференційованого самоставлення є характер взаємозв'язку його позитивних і негативних сторін. Прагнення до позитивного відношення і уникнення негативного розглядається як базове для людини. Для С.Р. Пантілеєва, самоставлення – це безпосередній феноменологічний вираз смислу «Я» для самого суб'єкта. На думку автора, воно складається із емоційного переживання і оцінки власної значимості (смислу Я), яке має прояв у різних формах: «почуття усвідомленості Я», «самовпевненість», «самокерівництво», «відображене самовідношення», «самоцінність» тощо.

Оскільки самоставлення розуміється як смислове особистісне утворення емоційно-ціннісної властивості. Відомо, що емоційно-ціннісний компонент самоставлення пов'язаний з сенсообразуючими мотивами і з такими особистісними характеристиками, як внутрішній локус контролю, цінності, сенси, то для визначення осмисленості та значущості життя ми використовували тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтєва. Тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтєва є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж. Крамбо і Л. Махоліка. Методика була розроблена авторами на основі теорії прагнення до сенсу і логотерапії В. Франкла, і мала на меті емпірично валідизувати ряд уявлень цієї теорії, зокрема уявлення про екзистенціальний вакуум і ноогенні неврози. Адаптація тесту СЖО російською мовою була вперше виконана К. Муздибаєвим, який відтворив без змін форму тесту Дж. Крамбо, замінивши при

перекладі деякі пункти. Узгодженість окремих пунктів з сумарним балом виявилася досить високою (кореляція від 0,37 до 0,71), хоча не можна виключати припущення про сильний вплив на відповіді чинника соціальної бажаності. В нашому дослідженні була використана російськомовна версія тесту усвідомлення життя, яка була розроблена і адаптована Д.О. Леонт'євим (факультет психології МГУ) в 1986-88 рр.. Незважаючи на малий обсяг опитувальника (20 пунктів), при факторному аналізі були виділені шість чинників, п'ять з яких (за винятком другого) добре інтерпретуються (з вагою не менше 0,40) від 4 до 6 пунктів кожен, і значимо ($p < 0,01$) корелюють із загальним показником усвідомлення життя. Результати, отримані при факторизації, дозволяють стверджувати, що усвідомлення життя особистості не є внутрішньо однорідною структурою. На підставі цих результатів тест усвідомлення життя був перетворений в тест СЖО, що включає, поряд із загальним показником усвідомлення життя, також п'ять субшкал, що відображають три конкретних змістовних орієнтації і два аспекти локусу контролю: «Цілі у житті», «Процес життя», «Результативність життя», «Локус контролю - Я», «Локус контролю - Життя» (Леонт'єв, 2006).

Результати. Результати тестування дозволяють стверджувати, що опитані підлітки характеризуються збалансованістю усіх аспектів самоставлення (середні значення за шкалами 4 – 7, при $\min = 1$, $\max = 10$). І дівчатам, і хлопцям притаманні рефлексивність, критичність, пластичність Я-концепції, зацікавленість у пізнанні власного внутрішнього світу та дружнє ставлення до себе. Вони усвідомлюють свої позитивні та негативні риси і прагнуть до самовдосконалення. Найвищими виявилися результати за шкалами

«впевненість у собі» та «самоцінність» (високі бали у 73% і 87% опитаних). При цьому відмінності у їх вираженості серед дівчат та хлопців є статистично значущими ($p < 0,05$). Таким чином, підлітки впевнені у собі, прагнуть до самостійності та усвідомлюють, що мають достатньо можливостей для реалізації намічених планів. Водночас дівчатам більше, а ніж хлопцям, властиве прагнення до самокерівництва, вміння брати відповідальність за власне життя та реалістично планувати своє майбутнє.

Досліджувані підлітки мають цілі в майбутньому, сенсове і емоційне насичене теперішнє і задоволеність самореалізацією у минулому. У них є уявлення про себе як сильну особистість, яка контролює своє життя і власні вибори. Порівняння досліджуваних груп дівчат і хлопців за критерієм U-Манна - Вітні показало, що вони статистично не відрізняються. Порівняння досліджуваних груп за критерієм U-Манна - Вітні продемонструвало, що вони відрізняються за субшкалами «Процес» ($p < 0,04$), дівчата живуть більш насиченим, але сьогоднішнім днем. Не встановлені відмінності за критерієм U - Манна - Вітні за субшкалами Локус контролю - Я" і "Локус контролю - життя".

Вважаючи проблему створення психологічної структури однією з основоположних при побудові цілісної моделі особистості, Г.С. Костюк підійшов до її вирішення шляхом ретельного наукового аналізу діяльності. Він пояснює це тим, що «психічні властивості виробляються в діяльності людини, по-різному, залежно від соціальних умов, її змісту і структури, від ставлення до неї самої особистості» (Костюк, 1940). Таким чином внутрішня організація особистості пов'язується зі структурою діяльності. «Властивості особистості, які утворюються під час діяльності, – писав видатний психолог, – входять в структуру її подальшої

діяльності, відчувають у ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості, є стійка і водночас динамічна система психічних властивостей». До основних складників структури особистості учений зараховує такі:

1) Підсистема спрямованості: ставлення особистості до навколишнього світу, за яким стоять її потреби та інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні й інші почуття.

2) Підсистема освіченості: набуті особистісні знання (останні визначають також форму існування свідомості).

3) Свідомість і самосвідомість, завдяки яким людина стає особистістю, яка усвідомлює навколишнє буття і саму себе, свої відносини, функції та обов'язки.

4) Розумові якості, тобто внутрішні можливості особистості здійснювати виділення цілей і завдань життєдіяльності.

5) Динамічні особливості поведінки (темперамент), які є спадковими за своїм походженням, але тією чи іншою мірою підпорядковані соціально певним рисам особистості.

6) Характер як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, яка проявляється в її ставленні до суспільства, інших людей, праці, своїх обов'язків, нарешті, до себе самої.

Отже, у процесі розвитку людина стає свідомою особистістю, тобто «системою психічних властивостей, внутрішньо обумовлює певну стійкість її поведінки, логіку дій в гармонії з наявними у неї поглядами, моральними переконаннями, характерологічними рисами і місцем, яке вона займає в системі суспільних відносин. Особистість у ставленні до суспільства – підсистема, але одночасно вона сама є складною цілісною системою систем, яка внутрішньо взаємопов'язана». Важливим

аспектом у вивченні феномену самоставлення є дослідження його структури. У психології вона представлена двома протилежними напрямками. Представники першого схиляються до розуміння самоставлення як цілісного утворення. Проте даний підхід в сучасній психологічній науці не отримав емпіричного підтвердження (Максименко, 2006). Дослідники другого – розглядають його як складноструктуроване психічне утворення, що знайшло відображення у більшості наукових теорій. Так, зокрема, К. Роджерс у структурі самоставлення виділяє дві підсистеми: емоційну (самоприйняття) та самооціночну. Але Р. Уайлі, відзначає, що експериментально розвести ці два поняття особливо складно, оскільки загальний рівень прийняття або неприйняття себе, безперечно, присутній в самооцінці. В. Ядов та Л. Лукін розглядали самоставлення як ієрархічну систему настанов особистості, які направлені на саму себе і представили у вигляді чотирьох рівнів:

- вітальний, який об'єднує елементарні, фіксовані, більшою частиною неусвідомлені настанови (у вигляді переживань, настанов щодо ставлення до себе як до суб'єкта вітальної активності);

- конкретно-ситуативний, змістом якого є складніші усвідомлені настанови ставлення до себе як до суб'єкта конкретних видів діяльності; виражаються у парціальних самооцінках і окремих образах, які виникають в результаті зіставлення суб'єктивних Я-образів і Я - образів значимих інших;

- узагальнений, який являє собою «єдиний узагальнений образ свого Я, більш зрілий і стабільний»;

- ціннісний, який відображає ставлення до себе як до члена суспільства і змістом якого виступають ціннісні орієнтації суб'єктивної,

соціальної активності (Максименко, 2006).

У психологічній літературі самоставленню традиційно приписуються дві прямо протилежні функції: функція адекватного вираження сенсу "Я" і еґо-захистна функція (або функція консервації), яка спрямована на підтримку самоповаги і стабільного образу "Я", що оберігає суб'єкта від неприємних переживань з приводу можливого пониження загального рівня суб'єктності навіть ціною спотворення сприйняття себе і інших. В деяких дослідженнях самоставлення виконує функцію породження нових сенсів "Я" та отримання адекватної інформації про себе.

Самоставлення як смислове утворення має для суб'єкта непорушну значущість. Всяка його зміна зв'язана з внутрішньоособистісними конфліктами, супроводжується переживанням загрози руйнування самоідентичності. Тому воно активно захищається, підтримується суб'єктом. На базову потребу захисту афективного компонента самосвідомості вказує практично кожен його дослідник. У психології конкурують між собою два напрямки (теорія самопідтвердження і теорія самозвеличення) в поясненні природи захисту самоставлення: прагнення до позитивного самоставлення і підтримка існуючого самоставлення. Центральним пояснювальним поняттям першого напрямку є "потреба в постійному, стійкому самоставленні" або "мотив верифікації", другого - "мотив самоповаги" або "мотив звеличення Я". У основу першого мотиву покладено його прагнення до "самопідтвердження" або само тотожності, в основу другого - уявлення про універсальне прагнення людини до високої самооцінки, переваги позитивного зворотнього зв'язку над негативним.

Оснoву прагнення особистості зберегти наявне самоставлення як стійку особистісну рису, яка мало змінюється

залежно від актуальної ситуації і віку, дослідники найчастіше зв'язують з потребою людини бути самототожньою. Страх втрати самоідентичності породжує різноманітні захисти, спрямовані на утримання "звичного самоставлення". Підтримка стабільного образу "Я" при цьому оберігає суб'єкта від неприємних переживань внаслідок зниження загального рівня суб'єктності. У рамках теорії самопостійності потреба в підтримці наявного "Я" виникає з того, що воно забезпечує прогнозованість і підконтрольність власної поведінки і реакцій інших людей. В. Свann, розвиваючи це положення, запропонував ідею про реалізацію індивідуумом спеціальних когнітивних і поведінкових стратегій, що підтверджують відношення, що склалося, до себе.

Обговорення. Домінуючим в сучасній психології є уявлення про те, що людина активно прагне підтримати позитивне самоставлення. Потреба в позитивному відношенні до себе як джерелі захисту "Я" є предметом вивчення не лише окремих дослідників, вона виявляє своє органічне місце в теоретичних концепціях більшості психологічних шкіл. В психодинамічній традиції (К. Хорні), аналітичній психології (М. Якоби) і гуманістичній психології (К. Роджерса). К.Хорні виявляє підстави захисту "Я" в потребі людини підтверджувати своє Я, що "ідеалізується". В результаті несприятливих обставин життя індивідуум переживає глибоке занепокоєння. Нездатний винести це переживання він прагне підвищити позитивний емоційний тон відношення до себе. Людина у власній уяві створює образ, що ідеалізується, сподіваючись прийти до почуття значення, переваги і тотожності. Сенс психологічного захисту "Я" виявляється у збереженні цієї ілюзорної цілісності особистісної структури, уникненні конструктивного дозволу конфліктної ситуації. Процес

самоідеалізації, захист "Я" являються, на думку К. Хорні, невротичним рішенням. Передумова ж конструктивної смислової перебудови особистості виявляється в дезинтеграції структури Я, що «склалася» (Белінська, 2001).

Г.С. Костюк пропонує власну структуру розвитку особистості учня, в основу якої науковець, в першу чергу, покладає спрямованість, що визначає вектор розвитку індивіда, формує його цілі та пріоритети; розумові якості; самосвідомість та свідомість, що дозволяє усвідомити своє місце у суспільстві, розвинути жагу до знань та ін.; а також темперамент та характер особистості учня, як невід'ємні елементи її внутрішньої психологічної складової та суттєві фактори впливу на розвиток (Костюк, 1940).

Висновки. Кожний учень у класі є підростаючою особистістю з її індивідуальними особливостями. Наявність цих індивідуальних особливостей в учнів кожного класу є безперечний факт, якого не можна ігнорувати. На нього треба зважати в методиці і техніці повсякденної роботи. Індивідуальна своєрідність особистості кожного учня не задана готовою формою, не є стала. Вона формується у процесі виховання, й процесі самої шкільної роботи. Тим більше треба вчителю її знати, виявляти індивідуальні особливості кожного свого учня в процесі роботи з ним, щоб належно скеровувати формування кожної підростаючої особистості, готуючи з кожного учня майбутнього всебічно розвиненого, озброєного міцними знаннями основ наук, свідомого, індивідуального..., запевняє Г.С. Костюк.

Для підлітків характерний активний пошук нового об'єкта прив'язаності, бажання мати широке коло друзів, у середовищі яких вони здебільшого оптимістичні та комунікабельні, натомість у взаємодії з дорослими –

нерідко бувають критичними, імпульсивними та скептично налаштованими. В цілому ж опитані підлітки здебільшого впевнені у собі, характеризуються високим рівнем рефлексивності, зацікавлені у пізнанні свого внутрішнього світу і прагнуть до узгодженості ідеальних та реальних уявлень про себе. Існують статистично значущі відмінності у вираженості деяких аспектів самоствавлення (впевненості у собі і самоцінності) у дівчат і хлопців, тоді як статистично достовірних показників за типами міжособистісних стосунків для чоловічої і жіночої вибірки встановлено не було.

Отже, в дослідженні поняття "Я-концепція" і "самосвідомість" ототожнюються і використовуються як синоніми. «Я-концепція» розглядається як відносно стабільна сукупність усіх уявлень («Я-образів») індивіда про себе, що переживається як неповторна і на основі якої будується взаємодія з іншими людьми та формується відношення до себе. Це варто враховувати при організації дослідження, а також погляди Г.С. Костюка на проблему формування самосвідомості, а отже й, самоствавлення учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. М. : Аспект-пресс, 2001. 301 с.
2. Костюк Г.С. Основні умови психічного розвитку дитини. Ком. освіта. 1940. № 4. С. 98–113.
3. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. М. : Смысл, 2006. 63 с.
4. Максименко С.Д. Генезис существования личности. К. : ООО «КММ», 2006. 240 с.
5. Столин В.В. Самосознание личности. М. : Изд-во МГУ, 1983. 286 с.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Белинская, Е.П. & Тихомандрицкая, О.А. (2001). *Социальная психология личности*. Москва: Аспект-пресс.
2. Костюк, Г.С. (1940). Основні умови психічного розвитку дитини. *Ком. освіта*, 4, 98–113
3. Леонтьев, Д.А. & Рассказова Е.И. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл.
4. Максименко, С.Д. (2006). *Генезис существования личности*. Киев: ООО «КММ».
5. Столин, В.В. (1983). *Самосознание личности*. Москва: Изд-во МГУ.